

KALBOS PLANAVIMO IR KALBOS POLITIKOS TERMINAI

DR. AUDRIUS VALOTKA

Vilniaus universitetas

Vilnius University

Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius

El. paštas audrius.valotka@ff.vu.lt

Santrauka

*Straipsnyje aptariami terminai kalbos politika ir kalbos planavimas. Apžvelgiama šių terminų vartojimo istorija, konstatuojama pastaruo-
sius keliasdešimt metų trunkanti jų painiava tiek užsienio mokslinėje
literatūroje (daugiausia anglų kalba), tiek ir Lietuvoje. Aptariami dabar-
tinės vartosenos trūkumai, pateikiami argumentai, kaip abu terminus
atskirti ir vartoti.*

Reikšminiai žodžiai: kalbos politika; kalbos planavimas; terminija.

Įvadas

Lietuvos standartas ISO 704 : 2010 „Terminologijos darbas. Prin-
cipai ir metodai“ teigia, kad „pagrindinė bet kokios mokslo srities
minčių raiškos priemonė yra terminija. Todėl svarbu, kad terminija
būtų tinkamai sutvarkyta“. Mokslinio (ir ne tik jo) diskurso dalyviai
tik tada sėkmingai susikalbės, kai tapačias sąvokas perteiks tais pačiais
terminais, o šie savo ruožtu sudarys sistemingą rinkinį, žodžiais ap-
rašantį pasirinktą pažinimo sritį. Tarp svarbiausių reikalavimų geram

terminui yra tikslumas ir nedviprasmiškumas, juk ne veltui terminas žodynuose apibrėžiamas kaip „tiksliai kurią nors mokslo, technikos, meno ar kitos srities sąvoką reiškiantis žodis ar žodžių junginys“. Tokia yra siekiamybė, tačiau terminai, kaip ir kiti kalbos objektai, pasižymi tam tikru savarankiškumu, būtent, polinkiu keisti savo reikšmes, taip atspindėdami pažinimo istoriją ir asmenines tyrėjų interpretacijas. Šio straipsnio objektas ir yra dviejų lingvistikos terminų – *kalbos politika* ir *kalbos planavimas* – vartojimas mokslinėje literatūroje per pastaruosius šešis dešimtmečius. Straipsnyje siekiama, pasitelkus empirinį ir analitinį metodus, apžvelgti terminų *kalbos politika* ir *kalbos planavimas* genezę, parodyti mokslinėse publikacijose ir teisės aktuose išsivyravusią jų vartojimo įvairovę, aptarti terminologinius ir kitokius šių terminų vartojimo aspektus bei pateikti savo pasiūlymus. Straipsnis skatina kalbininkus ir kalbos politikos formuotojus vartoti tikslūs terminus, taip gerinant tarpusavio susikalbėjimą ir komunikaciją su visais, kas neabejingas kalbų politikos klausimams.

Terminų *kalbos politika* ir *kalbos planavimas* istorija

Terminą *kalbos planavimas* akademinėje aplinkoje 1959 m. ėmė vartoti norvegų kilmės JAV lingvistas Einaras Ingvaldas Haugenas straipsnyje „Planning for a standard language in Norway“, apibrėždamas jį kaip „norminamosios ortografijos, gramatikos ir žodyno rengimą, skirtą nevienalytės kalbinės bendruomenės kalbėtojams ir rašytojams. <...> Planavimas reiškia pastangas nukreipti kalbos raidą planuotojų pageidaujama linkme. Tai ne tik ateities numatymas, remiantis praeityje sukauptomis žiniomis, bet ir sąmoningos pastangos ją paveikti“¹. Tame pačiame straipsnyje E. Haugenas vartoja ir terminą *kalbos politika*, apibūdindamas jį kaip politikų priimtą sprendimą suvienodinti norvegų kalbos rašybą bei imtis kitų kalbos norminimo

¹ Haugen, E. Planning for a standard language in Norway. *Anthropological Linguistics*. 1959, vol. 1, no. 3, p. 8–21.

veiksmų². Taigi *kalbos politika* šiame E. Haugeno straipsnyje suvokiama kaip valstybinės politikos dalis, kaip mandato daryti įtaką kalbos raidai suteikimas, o *kalbos planavimas* apibrėžiamas kaip praktinė kalbos norminimo ir kodifikavimo veikla³.

Terminas patiko, prigijo ir paplito, sparčiai užkariavo straipsnių pavadinimus ir monografijų antraštes. Bet terminai, kaip ir vaikai, dažniausiai linkę gyventi savo gyvenimą ir tampa ne visai tokie, kaip tikėjosi jų tėvai kūrėjai. Tas pats nutiko ir *kalbos planavimo* terminui.

Greitai termino reikšmė, E. Haugeno darbe tiksliai apibrėžta ir aiškiai identifiukuota, ėmė plėstis. Jiri Neustupny 1970 metais greta E. Haugeno minimų ortografijos, gramatikos ir žodyno pridėda ir sąvoką *cultivation*, kurios atitinkmuo yra *kalbos kultūra*. 1971 metais Bjornas Jernuddas ir Jyotirindra Das Gupta kalbos planavimą apibūdino kaip „organizuotą siekimą spręsti kalbos problemas, paprastai valstybiniu lygmeniu“⁴. Nuorodą į šį B. Jernuddo ir J. Das Gupta apibrėžimą po trejų metų teikia ir vienas iš įtakingiausių kalbos politikos specialistų Joshua Fishmanas⁵, kurio publikacijose kalbos politika jau nekompromisiškai apibūdinama kaip kalbos planavimo

² *Ten pat*, p. 11.

³ Pats E. Haugenas 1965 metais mini, kad *kalbos planavimo* sąvoką dar 1957 m. vartojo Urielis Weinreichas (Haugen, E. Construction and reconstruction in language planning: Ivar Aasen's grammar. *Word*. 1965, vol. 21(2), p. 188–207; Haugen, E. *The ecology of language*. Stanford University Press, 1972, p. 237–254. Dar iki cituojamojo E. Haugeno straipsnio mokslo tekstuose buvo vartojami terminai, apibūdinantys politines pastangas daryti įtaką kalbų raidai, pavyzdžiui, Robertas A. Hallas Jr. 1951 metais vartojo *glotopolitikos* terminą (Hall Jr., Robert A. American linguistics, 1925–1950. *Archivum Linguisticum*. Vol. 4 (fasc. 1), p. 1–16).

⁴ Jernudd, B.H., Das Gupta, J. Towards a theory of language planning. *Can language be planned?* Edited by J. Rubin and B. H. Jernudd. Honolulu: East-West Center and University. Press of Hawaii, 1971, p. 195–216.

⁵ Fishman, J. Language modernization and planning in comparison with other types of national modernization and planning. *Advances in language planning*. Edited by J. Fishman. The Hague: Mouton, 1974, p. 79–102.

komponentas⁶, o planavimas yra neišvengiamas kaip platesnio socialinio proceso dalis.

Termino reikšmių pokyčiai atspindėjo disciplinos apimties augimą **geografiniu** ir **teminiu** aspektais. Geografinė aprėptis plėtėsi dėl to, kad šeštasis ir septintasis dešimtmetis buvo vėlyvasis tautų kūrimo(si) laikotarpis, susijęs su dekolonizacijos procesu Afrikoje, Tolimuosiuose Rytuose ir kitur. Naujosios valstybės, besistengiančios nutraukti ryšius su metropolijomis, dažnai ir su kalbiniu palikimu, kaipmat susidūrė su kalbos norminimo, kodifikavimo, įvirtinimo rūpesčiais. Šie sudėtingi sprendimai paprastai neapsiribodavo santykinai banalia alternatyva rinktis tarp buvusios metropolijos kalbos ir vienos tautinės kalbos (kaip Lietuvoje po sovietų okupacijos pabaigos), nes kai kuriose Afrikos valstybėse kalbų labai gausu, pavyzdžiui, Kamerūne kalbama beveik trimis šimtais kalbų⁷. Todėl ir mokslinėje literatūroje tuo laikotarpiu mirga gausybės valstybių pavadinimai: Tanzanija, Pietų Afrikos Respublika, Indonezija ir Malaizija, Singapūras, Uganda⁸. Atskirų šalių kalbos politikos analizė liko paklausi

⁶ Fishman, J. Language planning and language planning research: the state of art. *Advances in language planning*. Edited by J. Fishman. The Hague: Mouton, 1974, p. 18, 26 ir kt.

⁷ Prieiga per internetą: <http://www.ethnologue.com/country/CM>.

⁸ Pavyzdžiui: Finlayson, R., Madiba, M. The intellectualisation of the indigenous languages of South Africa: challenges and prospects. *Current issues in language planning*. 2001, vol. 3, iss. 1, p. 40–61; Alishahbana, S. Language policy, language engineering and literacy in Indonesia and Malaysia. *Advances in language planning*. Edited by J. Fishman. The Hague: Mouton, 1974, p. 391–416; Torrance, E., Gowan, J., Wu, J., Aliotti, N. Creative functioning of monolingual and bilingual children in Singapore. *Journal of educational psychology*. 1970, vol. 61, p. 72–5; *Report of the commonwealth conference on the teaching of English as a second language held at Makerere College*. Uganda: Government Printer, 1961.

ir vėlesniais dešimtmečiais⁹, teikdama gausią empirinę medžiagą apibendrinančioms studijoms¹⁰.

Palaiapsnui nuomonė, kad kalbos planavimas yra vienas iš tautų konstravimo ir socialinių problemų sprendimo būdų, kad standartinės kalbos kūrimas yra vienas iš tautos modernizavimo būdų ir kad valstybė yra pajėgi veikti kalbos ateitį, po poros dešimtmečių gerokai sumenkėjo. Todėl tolesnis termino *kalbos planavimas* reikšmės pokytis jau sietinas su požiūriu į kalbas kitimu, kai kalba ir daugiakalbystė imta traktuoti nebe kaip problema¹¹, o kaip teisė ir galimybė. *Kalbos planavimo* terminas pradėjo apimti tautinių mažumų teises, globalizaciją, anglų kalbos dominavimą, kalbinės įvairovės išsaugojimą, kalbų mokymosi klausimus. Daugiausia dėl Roberto Cooperio įtakos vienakalbę perspektyvą pakeitė daugiakalbė

⁹ Pavyzdžiui, *Language planning in Nepal, Taiwan and Sweden*. Edited by R. Baldauf, R. Kaplan, R. Jnr. Baldauf. Clevedon: Multilingual Matters, 2000; *Language planning and policy in Africa*. Edited by R. Baldauf, R. Kaplan. Vol. 1: *Botswana, Malawi, Mozambique and South Africa*. Clevedon: Multilingual Matters, 2004; Bamgbose, A. Standard Nigerian English: issues of identification. *The Other tongue: English across cultures*. 2nd ed. Edited by B. Kachru. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1992, p. 125–47; Bamgbose, A. Language planning in West Africa. *International journal of the sociology of language*. 2000, vol. 141, p. 101–17; *Language planning in Malawi, Mozambique and the Philippines*. Edited by R. Kaplan, E. Baldauf. Clevedon: Multilingual Matters, 1999; Mafu, S. Postcolonial language planning in Tanzania: what are the difficulties and what is the way out? *The politics of English as a world language*. Edited by C. Mair. Amsterdam: Rodopi, 2003, p. 267–78; Vilela, M. Reflections on language policy in African countries with Portuguese as an official language. *Current issues in language planning*. 2002, vol. 3, p. 306–316; Hogan-Brun, G., Ozolins, U., Ramonienė, M., Rannut, M. Language politics and practices in the Baltic States. *Current issues in language planning*. 2008, vol. 8, issue 4, p. 469–631.

¹⁰ *Language problems of developing nations*. Edited by J. Fishman, C. Ferguson, J. Das Gupta. New York: John Wiley, 1968.

¹¹ Šiuo požiūriu būdingas 1970 m. publikuoto J. Neustupny straipsnio pavadinimas „Basic types of treatment of language problems“. *Advances in language planning*. Edited by Fishman. The Hague: Mouton, 1974, p. 37–48.

perspektyva¹², o kalbos planavimą R. Cooperis suskaidė į tris skyrius: korpuso, statuso ir mokymo, prie kurių vėliau pradėtas jungti ir prestižo planavimas.

Terminų painingos atsiradimas

Ne vėliau kaip XX a. paskutiniame dešimtmetyje tampa akivaizdu, kad angliškai rašančioje pasaulinėje sociolingvistų bendruomenėje nėra sutarimo, kas yra kalbos politika ir kas yra kalbos planavimas. Vieni aiškiai skiria, kad kalbos politika yra sprendimų priėmimo ir tikslų nustatymo procesas, o kalbos planavimas yra planų įgyvendinimas, siekiant užsibrėžtų tikslų¹³. Richardas B. Baldaufas 1994 m. manė, kad kalbos planavimas yra kalbos politikos įgyvendinimas, 2004-aisiais tiesiai teigė, kad kalbos politika yra ketinimų pareiškimas, o kalbos planavimas – įgyvendinimas¹⁴. Florianas Coulmas vartojo *kalbos politikos* terminą¹⁵. Dalyje mokslinių tekstų, vartojančių abu terminus, politika minima pirmiau¹⁶. Apie tam tikrą pakrikimą liudija ir tai, kad R. Cooperis 1989 m. pateikė

¹² Bakmand, B. National language planning, why (not)? *Journal of intercultural communication*. 1999, vol. 3.

¹³ Pavyzdžiui, Baldauf, R. Jr. „Unplanned“ language policy and planning. *Annual review of applied linguistics*. 1994, vol. 14, p. 82–9; Schiffman, H. *Linguistic culture and language policy*. London: Routledge, 1996; Kaplan, R., Baldauf, R. *Language and language-in-education planning in the Pacific Basin*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003. (Abi nuorodos iš Ferguson, G. *Language planning and education*. Edinburgh University Press, 2006, p. 16.)

¹⁴ Baldauf Jr., Richard, B. Language planning and policy: recent trends, future directions. *Conference of American Association of applied linguistics*. Portland, Oregon. 1-4 May, 2004.

¹⁵ Coulmas, F. *Language policy for the European Community: prospects and quandaries*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1991.

¹⁶ Pavyzdžiui, Jae Jung Song. South Korea: language policy and planning in the making. *Current issues in language planning*. 2012, vol. 13, issue 1, p. 1–68; Bastardas-Boada, A. Language policy and planning as an interdisciplinary field: towards a complexity approach. *Current issues in language planning*. 2013, vol. 14, issue 3-04.

dvylika kalbos planavimo apibrėžimų¹⁷, o kiti tyrėjai juos dar papildė savais¹⁸.

Gibsonas Fergusonas 2006 m. kalbos planavimą apibrėžė dvejopai: a) kaip praktinę *kalbos planavimo* veiklą, t. y. organizuotą politikų, lingvistų ir kitų grupių poveikį kalbos vartojimui ir jos savybėms, ir b) kaip akademinę discipliną, kurį tiria šią veiklą¹⁹. (Toks termino „dvilypumas“ neturėtų stebinti ar trikdyti, nes, pavyzdžiui, statistika yra tiek mokslo šaka, tirianti duomenų rinkimą ir analizavimą, tiek ir sugrupuotų bei palygintų duomenų pateiktis). Nors ir darydamas reveransus dalies kalbininkų įpročiui *kalbos planavimą* traktuoti kaip aukštesnės hierarchinės pakopos terminą, B. Fergusonas vis dėlto linkęs *kalbos politiką* vartoti senąja, E. Haugeno, reikšme²⁰. Jis taip pat pripažino, kad *kalbos politikos* ir *kalbos planavimo* terminai kartais sukeičiami vietomis ir kad vis dėlto linkstama kalbos planavimą suvokti kaip visumą techninių ar vadybinių veiklų, įgyvendinančių svarbius politikų priimtus sprendimus²¹.

Bet dalis įtakingų sociolingvistų (Joan Rubin, Joshua Fishmanas) mano, kad politika eina po planavimo, pavyzdžiui, J. Rubin kalbos planavimo procedūras skaido į keturis etapus: duomenų surinkimą, politikos formulavimą, diegimą ir vertinimą²²; Janet Holmes kalbos planavimą irgi apibrėžia plačiai, kaip aukštesnio hierarchinio lygmens už kalbos politiką²³.

¹⁷ Cooper, R. *Language planning and social change*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, p. 30–31.

¹⁸ Jae Jung Song. South Korea: language policy and planning in the making. *Current issues in language planning*. 2012, vol. 13, issue. 1, p. 1–68.

¹⁹ Ferguson, G. *Language planning and education*. Edinburgh University Press, 2006, p. 1.

²⁰ *Ten pat*, p. 7.

²¹ *Ten pat*, p. 16.

²² Rubin, J. Evaluation and language planning. *Can language be planned? Sociolinguistic theory and practice for developing nations*. Edited by J. Rubin, B. Jennudd. Honolulu, East-West Center: Hawaii University Press, 1971.

²³ Holmes, J. *An introduction to sociolinguistics*. Harlow; New York: Pearson Longman, 2008.

Į kalbos politikos ir kalbos planavimo reikšmių kitimą 2008 m. dėmesį atkreipė TelAvivo universiteto profesorė Elana Shohamy. Jos teigimu, per maždaug dešimties metų laikotarpį į kalbos politikos sąvoką įtraukta ideologija, kalbos ekologija ir vadyba, imta skirti atviroji ir numanoma (angl. *overt* ir *covert*) kalbos politika. E. Shohamy vartoja *politinių mechanizmų* sąvoką, nusakančią įrankius, naudojamus kaip tarpininkus tarp ideologijos ir praktikos ir *de facto* kuriančius kalbos politiką²⁴.

Terminijos sumaištį atspindi ir žodynai bei enciklopedijos. „Encyclopedic Dictionary of Applied Linguistics“²⁵ *kalbos planavimas* suvokiamas kaip sociolingvistikos šaka, kuri rūpinasi standartinių kalbų parinkimu ir diegimu; *kalbos planavimo* kertinės reikšmės yra tartis, dialektas, dvikalbystė ir diglosija. Toliau tik aprašomas E. Haugeno modelis, neaptariamas termino turinio kitimas. Susidaro įspūdis, kad *kalbos planavimas* šiame žodyne suvokiamas labiau kaip mokslo istorijos objektas. „Dictionary of Sociolinguistics“²⁶ *kalbos planavimas* apibrėžiamas kaip į ateitį nukreipta sąmoninga veikla, siekianti paveikti ar pakeisti kalbinės bendrijos ar visuomenės kalbinę elgseną. Kalbos planavimo veiklos apima standartinės kalbos kūrimą, oficialių ir švietimo kalbų parinkimą, paramą tautinių mažumų kalboms. Nurodoma, kad kai kurie vartojami terminai – *kalbos vadyba*, *kalbos reforma*, *kalbos inžinerija*, *standartizacija* ir kiti – iš dalies sutampa su *kalbos planavimo* terminu. *Kalbos politika*, pasak žodyno, kartais vartojama kaip kalbos planavimo sinonimas. Bet dažniau šiuo terminu nusakomi bendresni lingvistikos, politikos, socialiniai tikslai, kuriais remiasi kalbos planuotojų veikla. Kalbos politika atspindinti visuomenėje gyvuojanti požiūri į kalbą, t. y. kalbos ideologiją.

²⁴ Shohamy, E. Language policy and language assessment: the relationship. *Current issues in language planning*. 2008, vol. 9, issue 3, p. 364.

²⁵ *Encyclopedic dictionary of applied linguistics*. Edited by K. Johnson, H. Johnson. Oxford; Cambridge: Blackwell Publishers, 1998.

²⁶ Swann, J., Deumert, A. Theresa Lillis and Rajend Mesthrie. *A dictionary of sociolinguistics*. Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2004.

Kai kurie žinynai laikosi pozicijos, aiškiau atskiriančios abi sąvokas, pavyzdžiui, „The encyclopedia of applied linguistics“ deklaruojama, kad kalbos politika yra ketinimai, o planavimas yra veiksmas²⁷.

Terminų painiava paskatino ieškoti kompromisų. Haroldas Schiffmanas 1996 m., pabrėždamas, kad paslėptosios, neformališkos kalbos politikos egzistavimas komplikuoja *kalbos politikos* sąvokos vartojimą (su tokiu teiginiu vargiai tegalima sutikti, nes sociolingvistikoje aptariama ir šeimos kalbos politika, kuri iš tiesų retai kada formalizuojama), vis dėlto siūlo neakcentuoti *kalbos politikos* ir *kalbos planavimo* sąvokų atskirumo ir vartoti junginį *kalbos politika ir planavimas*²⁸. Tokie patys požiūrio laikosi ir Sue Wright²⁹.

Saliamoniškas sprendimas buvo santrumpos LPP (angl. *language policy and planning*) sukūrimas. Nancy H. Hornberger siūlo vartoti LPP santrumpą, nes vis tiek kalbos politika ir kalbos planavimas esą neatskiriama susiję, o tokios santrumpos vartojimas išryškina abiejų sričių kompleksiskumą³⁰.

Terminų *kalbos politika* ir *kalbos planavimas* vartoseną Lietuvoje

Chrestomatiniai E. Haugeno straipsniai į lietuvių kalbą išversti maždaug po trisdešimties metų nuo publikavimo³¹, t. y. 1994 m., po kelerių metų *kalbos planavimo* terminas įtraukiamas į aktyvesnę

²⁷ The encyclopedia of applied linguistics. Edited by C. A. Chapelle, J. L. Bianco. Oxford: Wiley-Blackwell. Prieiga per internetą: <http://onlinelibrary.wiley.com/book/10.1002/9781405198431>.

²⁸ Schiffman, H. *Linguistic culture and language policy*. London: Routledge, 1996.

²⁹ Wright, S. *Language policy and language planning*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.

³⁰ Hornberger, N.H. Frameworks and models in language policy and planning. *An introduction to language policy: theory and method*. Edited by T. Ricento. Malden: Blackwell Pub., 2006.

³¹ Haugenas, E. Kalbotyra ir kalbos planavimas. *Sociolingvistika ir kalbos kultūra*. Sudarė L. Grumadienė, R. Marcinkevičienė. Vilnius: Gimtoji kalba, 1994, p. 14–28.

vartoseną, bet pradėtas vartoti nevienodai: A. Pupkis jį taiko senąja E. Haugeno reikšme (kalbos planavimas yra norminimo ir kodifikavimo veikla)³², o dauguma kitų autorių – arba hierarchiškai iškeldami aukščiau už kalbos politiką, kaip J. Fishmanas, J. Rubin ir jų sekėjai, arba suplakdami abi reikšmes, kaip Haroldas Schiffmanas ir kiti.

Lietuvos moksliniame diskurse kalbos planavimas dažnai traktuojamas kaip kalbos politikos hiperonimas arba laviruojama tarp abiejų terminų, pramašiu vartojant tai vieną, tai kitą. Štai keletas pavyzdžių: „Gali būti, kad taip taikomasi prie pagrindinės lietuvių kalbos planavimo nuostatos neleisti anglų kalbai užimti lietuvių kalbos vietas“³³; „kalbos planavimui (kuris sudaro pagrindą kalbos politikai įgyvendinti)“³⁴; „Kalbos politikos gairės, kurios apėmė visą kalbos politiką, struktūruotą pagal pasaulyje pasitvirtinusią kalbos politikos planavimo metodiką“ ir „Mokslo kalbos politika kalbos planavimo teoretikų nagrinėjama tarptautiniu ir nacionaliniu lygmenimis“³⁵; „Kalbos politikos įgyvendinimo pagrindas yra kalbos planavimas, apimantis kalbos statusą (kalbos vartojimo teisinės bazės kūrimą ir tobulinimą), kalbos sistemą ir vartoseną, kalbų mokymą“³⁶; „Nors tradiciškai kalbos planavimas būdavo laikomas objektyviu ir ideologiškai neutraliu procesu, šiuo metu kalbos politiką nagrinėjantys autoriai atkreipia dėmesį į tai, kad kalbos planavimą atliekantys veikėjai yra svarbus kalbos politikos veiksnys. Nemaža autorių abejoja dėl tradicinio kalbos planuotojų vaidmens ir teigia, kad vykdant kalbos politiką turėtų būti įtraukiama ir visuome-

³² Pupkis, A. *Kalbos kultūros studijos*. Vilnius: Gimtasis žodis, 2005, p. 191–196.

³³ Vaicekauskienė, L., Šmitaitė, R. Anglų kalbos vartojimas ir kodų kaita Lietuvos televizijų reklamose. *Kalbotyra*. T. 62 (2010), p. 117.

³⁴ Miliūnaitė, R. Kalbos prestižas ir jo planavimas. *Kalbos kultūra*. T. 83(2010), p. 231.

³⁵ Smetonienė, I., Zabarskaitė, J. Mokslo kalbos politika. *Parlamento studijos*.

Prieiga per internetą: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr12/12_kalba_3.htm.

³⁶ Smetonienė, I. Lietuvių kalbos politika Europos kalbų politikos kontekste. *Kalbos kultūra*. T. 78 (2005), p. 23.

nė, t. y. žmonės, kuriems yra taikomi kalbos politikos sprendimai³⁷; „Tai normatyvus draudžiamasis kalbos planavimas. <...> tai liberalusis skatinamasis kalbos planavimas. Šie du požiūriai rodo principinius kalbos politikos skirtumus, tačiau kalbos planavimo praktikoje gali paitaikyti įvairių jų derinių“³⁸; „Kalbos politikos planavimas ir šios veiklos rezultatai. Kalbos Lietuvoje: siekiai ir laimėjimai“³⁹.

Kalbos planavimo terminas įtraukiamas ir į institucinę vartoseną. Bene pirmą sykį jis aiškiai apibrėžiamas Valstybinės kalbos politikos 2003–2008 m. gairėse: „Kalbos politikos įgyvendinimo pagrindas yra kalbos planavimas, apimantis šias sritis: kalbos statusą (kalbos vartojimo teisinės bazės kūrimą ir tobulinimą), kalbos sistemą ir vartoseną, kalbų mokymą.“ Tas pats apibrėžimas, tik šiek tiek praplėstas, perkeltas ir į naująją Valstybinės kalbos politikos gairių versiją: „Kalbos politikos įgyvendinimo pagrindas yra kalbos planavimas, apimantis šias sritis: kalbos statusą (kalbos vartojimo teisinių pagrindų kūrimą ir tobulinimą, kalbos prestižo stiprinimą, kalbos sklaidą), kalbos sistemą ir vartoseną, kalbos mokymą. Visos kalbos planavimo sritys tarpusavyje glaudžiai susijusios, kalbos sistemą ir vartoseną, kalbos mokymą nemaža dalimi lemia kalbos statusas.“

Terminologiniai ir kitokie kalbos planavimo ir kalbos politikos terminų vartojimo aspektai

Kaip rašoma vis dar nepatvirtintame Lietuvos Respublikos terminologijos standarte LST ISO 704 „Terminologijos darbas. Principai ir metodai“, „bet kurio objekto srities terminija turėtų būti ne sutartinis ir atsitiktinis terminų rinkinys, o sąvokų sistemą atitinkanti nuosekli

³⁷ Nevinskaitė, L. Kalbos politikos vertinimas interneto komentaruose. *Kalbos kultūra*. T. 81 (2008), p. 250.

³⁸ Vaicekauskienė, L. Globalioji daugiakalbystės perspektyva: anglų kalbos vaidmuo ir vieta Lietuvos miestų erdvėje. *Miestai ir kalbos: kolektyvinė monografija*. Sudarytoja M. Ramonienė. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010, p. 179.

³⁹ Smetonienė, I. Kalbos politikos planavimas ir šios veiklos rezultatai. *Kalbos Lietuvoje: siekiai ir laimėjimai*. Vilnius, 2007, p. 62–64.

terminologinė sistema. Esami *terminai* ir nauji *terminai* turi į ją integruotis ir derėti su *sąvokų sistema*⁴⁰. Šis teiginys taikytinas ir *kalbos planavimo* bei *kalbos politikos* terminams.

Visų pirma, neturėtų būti ignoruojamos įprastos *politikos* ir *planavimo* terminų reikšmės. *Politika*, remiantis Lietuvos Respublikos terminų banke⁴⁰ ikeltomis įvairių sričių politikos apibrėžtimis, paprastai suvokiama kaip tam tikrų reikalų tvarkymo teorija ir praktika, oficialiai išreikšti ketinimai ir veiklos kryptys, principai, metodai ir taisyklės, plėtros kryptys, tikslų nustatymas. *Planavimas* yra visai kas kita. Jis gali būti suvokiamas dvejopai – siauriau ir plačiau. Siaurąją apibrėžtį teikia „Lietuvių kalbos žodynas“ (www.lkz.lt):

planuoti, -uoja, -avo tr. *sudarinėti planą, projektą*: Planuoja naują gyvenvietę rš. Jis planavo rytdienos darbus rš.

Antrasis, platesnis, planavimo suvokimas – kaip intelektualinio proceso ir veiksmo sintezė, sudaryta iš tokių elementų: a) duomenų surinkimo, b) alternatyvų analizės, c) sprendimų priėmimo, d) sprendimų įgyvendinimo, naudojantis įvairiais metodais. Tokio planavimo pavyzdys gali būti strateginis planavimas⁴¹.

Kaip matome, *politikos* ir *planavimo* sąvokos aiškiai skiriasi, todėl jų suplakimas į vieną terminą, kaip minėtasis LPP, kelia painiavą.

Antra, *kalbos planavimas* nedera sąvokų hierarchijoje. Lietuvos terminologijos standartas nurodo, kad „*Intensinės apibrėžtys* turi nurodyti vienu ar daugiau lygmenų aukštesnę *hiperoniminę sąvoką*, be to, tą *sąvoką*

⁴⁰ Įdomu tai, kad Terminų banke (<http://terminai.vlkk.lt>) su terminu *planavimas* susiduriame 41 kartą, bet jame nėra *kalbos planavimo*. Lygiai tas pats pasakytina ir apie *kalbos politikos* terminą – jo nerasime tarp 51 įvairių sričių politikai skirto termino.

⁴¹ Versle planavimas paprastai suvokiamas dar kitaip: kaip plano / planų sukūrimas, siekiant optimalaus balanso tarp poreikių ir išteklių, o planavimo procesą čia sudaro: a) tikslų nustatymas, b) strategijos formulavimas, c) išteklių gavimas arba sukūrimas, d) įgyvendinimas ir stebėseną. Verslo planavimo procesai išplaukia iš įmonės politikos, pavyzdžiui, personalo politikos, pardavimo politikos, finansų politikos, plėtros užsienio rinkose politikos. Tai yra atrama, platforma, į kurią remiasi planavimo procesas.

nuo kitų sąvokų skiriančią (-čius) požymį (-ius). Hiperoniminė sąvoka rodo, kokiai sąvokų sistemai duotoji sąvoka priklauso (pvz., pieštukai priklauso rašomųjų instrumentų sistemai, medžiai priklauso augalų sistemai)⁴².

Kalbos planavimo hiperoniminė sąvoka yra *politika* arba kuri nors politikos sritis, pavyzdžiui, *tautinių mažumų politika*, nes sąmoningos ir kryptingos pastangos paveikti kalbos raidą visada yra platesnio politinio diskurso dalis. Tai akivaizdu ir užsienio, ir Lietuvos kalbininkams, pavyzdžiui: „Lietuvoje prasidėjus naujam istoriniam etapui, <...> kalba taip pat įžengė į naują raidos laikotarpį“⁴², „Globalizacijos teigiamybės ir iššūkiai tiesiogiai lemia kalbos politikos scenarijus“⁴³. Tad jeigu sutinkame, kad sąvokų hierarchijoje *politika* yra aukštesnio lygmens sąvokos *kalbos politika* atžvilgiu, korektiškoje žemesnio lygio sąvokos (hiponimo) apibrėžtyje derėtų įtraukti *politiką*, o ne *planavimą*. *Kalbos politikos* sąvoką pakeisti *kalbos planavimo* sąvoka yra tas pats, kaip *tautinių mažumų politiką* pakeisti *tautinių mažumų planavimu*, *seksualinių mažumų politiką* pakeisti *seksualinių mažumų planavimu*. Nes jeigu sakoma, kad kalbos politika yra neatsiejama nuo tautinių mažumų politikos, suderintoje terminų hierarchijoje turėtų būti vartojama vienas iš dviejų: *kalbos planavimas* vs *tautinių mažumų planavimas* arba *kalbos politika* vs *tautinių mažumų politika*.

Tas pats taikytina ir *kalbos politikos* termino žemesnės hierarchinės pakopos, t. y. hiponiminėms, sąvokoms. Pavyzdžiui, dalis įtakingų sociolingvistų vartoja *šeimos kalbos politikos* terminą⁴⁴, nes kalbos politika formuojama ir įgyvendinama ne tik valstybės mastu, ji *de facto* egzistuoja ir bendruomenėse, ir šeimose, tarkime, skirtingų tautybių tėvai pasirenka, kokia kalba bendrauti su vaikais, ar leisti

⁴² Smetonienė, I., Zabarskaitė, J. Mokslo kalbos politika. *Parlamento studijos*.

Prieiga per internetą: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr12/12_kalba_3.htm.

⁴³ Gaižutis, A. Kalbų politikos scenarijai. *Pedagogika*. T. 85 (2007), p. 151.

⁴⁴ Pavyzdžiui, Spolsky, B. *Language policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

vaikus į sekmadieninę mokyklą, kuriose šie išmokytų tautinės mažumos kalbos, ir pan. Ar tikrai nerašyto, nesuformuluoto lingvistinio pasirinkimo atveju tiktų sakyti, kad *planuojama*? O štai pasirinkus *kalbos politikos* terminą, sukuriama tvarkinga hierarchinė vertikalė *politika – tautinių mažumų politika* (kaip variantas) – *kalbos politika – šeimos kalbos politika*. Taip pat sistemiškai atrodytų ir mokslo literatūroje aptinkamas kalbos politikos skirstymas į *atvirąją vs numanomą (overt vs covert): politika – kalbos politika – atviroji kalbos politika vs numanoma kalbos politika*. Jeigu *kalbos politikos* terminas keičiamas *kalbos planavimu*, tai kas gi bus *numanomas kalbos planavimas*? Planavimas, apie kurį nieko nežinoma? Slaptas planavimas? Bet toks terminas neatspindės tikrovės, nes *numanoma kalbos politika* kaip tik reiškia, kad niekas oficialiai neplanuojama.

Trečia, *kalbos planavimo* termino trūkumas yra akivaizdus preskriptyvumas, atėjęs iš „kalbos inžinerijos“ laikų, kai standartinė kalba buvo suvokiama kaip problema, su kuria galima susidoroti taikant poveikį kalbai. *Kalbos planavimo* terminas gali būti priimtinas tiems, kurie manosi galį iš esmės paveikti kalbą, remdamiesi savo sukurtais planais, bet jau senokai įsitikinta, kad kalbininkai ar pavieniai asmenys, kad ir kokie autoritetingi ir įtakingi jie būtų, nebėra pajėgūs iš esmės paveikti kalbos raidos, nes ją visų pirma lemia politiniai ir ekonominiai visuomenės imperatyvai. Istorija jau parodė, kad kalbos ateities planavimas, tikintis, kad nedidelei žmonių grupei paklus iš esmės nepavaldžios jėgos, yra pernelyg optimistiška. Net tokiose, regis, aiškiose ir konkrečiose srityse, kaip rašybos reforma, kyla diskusijų audros, ir kalbininkų „planą“ tenka nukelti neapibrėžtai ateičiai (verta prisiminti nesėkmingą vokiečių kalbos rašybos reformą). Tas pats pasakytina apie fonetinius lietuvių kalbos pokyčius, kaip vis labiau plintantis poziciškai nemotyvuotas „I“ kietinimas tokiais atvejais kaip *buhalterija, smulkmena, kulkšnis, Via Baltica, alter ego*, žodžio pradžios „eu“ keitimas į „au“ (*Auropa* vietoje *Europa*). Vargu ar „planavimas“ sustabdytų šiuo pokyčius, net

jei būtų tokia valia, o ką jau kalbėti apie sudėtingas ir jautrias sritis, tokias kaip dvikalbystės / daugiakalbystės valdymas. Ar lietuvių kalbos „planuotojai“ suplanavo kivirčius ir politinę įtampą dėl dvikalbių gatvių pavadinimų lentelių Pietryčių Lietuvoje? O juk šie įvykiai, kurių galimybė akivaizdžiai nebuvo įtraukta į jokių planus, verčia koreguoti politinio lygmens požiūrį, ir tik po to, kai priimami politinio lygmens sprendimai, galima kalbėti apie įgyvendinimo procesą, kurį galima vadinti planavimu, vadyba ar kaip nors kitaip. „Kalbos politikos apibrėžimas yra politinė veikla“, teigia Chrisas Kennedy, „o politinius sprendimus priima politikai, bet ne lingvistai“⁴⁵. Menką kalbos planavimo pastangų rezultatyvumą parodo nemažai sociolingvistinių studijų. Kol kas vienintelis, kuriam tikrai pasisėkė norima kryptimi pasukti kalbos raidą, buvo tas, kuris sustabdė Babelio bokšto statybą...

Todėl dabar, kai kalba įvairiais aspektais yra suvokiama nebe kaip problema, o kaip teisė ir galimybė, kai deskriptyvistų balsas Lietuvoje tampa labai girdimas, derėtų atverti kelią demokratiškam požiūriui. Pastaraisiais dešimtmečiais nuo pastangų paveikti kalbos raidą pasukta prie pastangų paveikti pačius kalbėtojus (dėmesys kalbos prestižui ir pan.), o tokius santykius geriau apibūdintų *kalbos politikos*, o ne *planavimo* terminas. Terminu *politika* vartojimas suponuoja pastangas išgirsti daugumos balsą ir, ko gero, stipriau implikuoja mintį, kad politikos poveikį sociumas pajus kaip bendros veiklos, o ne planavimo, direktyvų rezultatą.

Ketvirta, labai pageidautina bet kurios srities termino savybė yra jo ilgaamžiškumas – kai tą patį terminą vartoja ir jo kūrėjas, ir jo mokiniai, ir pastarųjų sekėjai. Žinoma, čia esama papildomų sąlygų, bet pastovus ryšys *denotatas* – *signifikatas* kelia pasitikėjimą terminu. Tas pats taikytina ir *kalbos politikos* terminui. Juk pastangos paveikti kalbos raidą bent jau Europoje atsirado ne vėliau kaip XV a.,

⁴⁵ Kennedy, Ch. Language planning. *Language teaching*. 1982, vol. 15, no. 4, p. 269.

kai vyskupas Antonio de Nebrija parašė ispanų kalbos gramatiką, kurios tikslas – sukurti standartinę kastilų kalbą. Jeigu kam nors kiltų abejonų, ar tai kalbos politika, galima peršokti į XVII a., kai kardinolas Armandas de Richelieu, įsitikinęs, kad bendros kalbos sistemos sukūrimas padės jam politiškai suvienyti šalį, ištarė garsiąją frazę „Kas valdo kalbą, tas valdo valstybę“. Įdomu, kaip tokią veiklą, akivaizdžiai rodančią „pastangas nukreipti kalbos raidą pageidaujama linkme ir sąmoningas pastangas ją paveikti“, vadino Richelieu? Argi tai ne *kalbos politika* kuo gryniausiu pavidalu? Argi čia tiktų *kalbos planavimo* terminas?

Kaip pavyzdį galima pasitelkti ir lietuviškos spaudos draudimo laikotarpį, kai valstybinis požiūris buvo draudimas, o gimstančios lietuvių tautos reakcija buvo pasipriešinimas – daraktorių mokyklėlės, lietuviškų knygų kontrabanda. Ar šiuo atveju tikrai aišku ir patogu sakyti, kad tai buvo Rusijos imperijos *kalbos planavimas*? Ko gero, tiesiog tai buvo dvi politikos: imperijos valdžios viešas politinis, *de jure*, sprendimas iš vienos pusės, ir „apačios“ reakcija, arba politika *de facto*.

Pastangos vienaip ar kitaip paveikti kalbos raidą Europoje turi pusės tūkstantmečio tradicijas, jos visada buvo suvokiamos kaip politikos dalis, todėl neverta atsisakyti seno ir brandaus tai apibrėžiančio termino.

Penkta, kalbų reikalai svarbūs ne tik kalbininkams, jie, kaip minėta, jau seniai tapę politinio kraštovaizdžio elementu. Norint sėkmingai diskutuoti su politikais, su interesų grupėmis, geriau vartoti visuotinai priimtus terminus, didinančius susikalbėjimą be jokių papildomų paaiškinimų ir apibrėžimų. Sistemingai vartojamas *kalbos politikos* terminas politikos formuotojams visada bus suprantamesnis, nereikalaujantis aiškinimų ir komentarų. Galų gale, Europos Tarybos, kitų Europos Sąjungos institucijų dokumentuose kaip tik ir rašoma apie *kalbos politiką*, o ne *kalbos planavimą*.

Šešta, *kalbos planavimo* terminas rodosi netinkamas prisimenant, kad kalbiniai aspektai aktualūs ne tik vienos valstybės ribose,

bet ir tarptautiniuose santykiuose. Puikus pavyzdys – dabartinė Vladimirio Putino retorika apie „skriaudžiamus“ rusakalbius. Kai kalbama apie sprendimų priėmimą tarptautiniu lygmeniu, tikrai mintyje turimas politinis dialogas ir bendro požiūrio paieška, o ne planavimas, kuriam kita valstybė neprivalo paklusti.

Apibendrinimai ir išvados

Planuoti reikia ir galima. Galime planuoti, kiek ir kokių žodžių išleisime. Galime planuoti, kaip bus ugdomas kalbos prestižas. Bet neturime painioti politikos ir planavimo sąvokų. Kai vyksta tautos ar jos įgaliotinių pasirinkimas, formuojama **kalbos politika**; kai prasideda konkretūs politinio sprendimo įgyvendinimo darbai, vyksta **kalbos planavimas**, taigi, pirma politika, paskui – veiksmų planavimas, ir tada – plano įgyvendinimas. Bet ne atvirkščiai, nes kalbos politikos įgyvendinimo pagrindas **nėra** kalbos planavimas. Planavimas be politikos yra veikla be tinkamų pagrindų.

Kalbos planavimo terminas neturi išstumti *kalbos politikos* termino; mokslo tekstuose jis vartotinas E. Haugeno jam suteikta reikšme. Bet jeigu labai norima laikytis dalies sociolingvistų tęsiamos tradicijos suteikti *kalbos planavimo* terminui plačią, *kalbos politikos* sąvoką uzurpuojančią, reikšmę, galima verstis kompromisiniu *kalbos politikos ir planavimo* (angl. *language policy and planning, LPP*) terminu.

Grįžkime prie jau minėtų abiejų Valstybinės kalbos politikos gairių ir pamėginkime sakinį „Kalbos politikos įgyvendinimo pagrindas yra kalbos planavimas, apimantis šias sritis: kalbos statusą (kalbos vartojimo teisinės bazės kūrimą ir tobulinimą), kalbos sistemą ir vartoseną, kalbų mokymą“ pakeisti taip: „Kalbos politika įgyvendinama šiose srityse: kalbos statusas (kalbos vartojimo teisinės bazės kūrimas ir tobulinimas), kalbos sistema ir vartoseną, kalbų mokymas.“ Ar kas nors tapo neaišku?

ONE MORE TIME TOWARDS THE DEFINITIONS LANGUAGE PLANNING AND LANGUAGE POLICY

AUDRIUS VALOTKA

Summary

Keywords: language policy; language planning; definitions; terminology.

Despite the fact that the term *language planning* has been in use for over five decades now, its definition is not straightforward and it is frequently lumped together with the term *language policy*. Such use of the term *language planning* not only leads to confusion and misunderstanding, but also does not follow the rules of terminology standards. It can be treated as a radical relic of prescriptivism; it ignores the traditional understanding of the term and obstructs linguists' dialogue with the general public, who understand the term *language planning* differently. The paper suggests the following distinction between the terms *language planning* and *language*

policy: when certain choices are being made by the nation or its representatives, it is the *language policy* which is being formed on the basis of ideology. It is followed by the implementation of specific tasks driven by those political decisions, i.e. it is followed by *language planning*. In this view the policy is first and only then comes the planning of actions and, finally, implementation of the plan. Language planning is the result of language policy, its implementation, but not the other way round, i.e. the basis for language policy implementation is not language planning. Planning without policy is an activity without proper foundations.

Įteikta 2014 m. gruodžio 15 d.